

प्रकरण २

१९९० पूर्व गोमंतकीय मराठी कथा

2.1 प्रास्ताविक.....	59
2.2 गोमंतकीय मराठी कथेची सुरुवात व मुक्तिपूर्व गोमंतकीय मराठी कथा.....	59
2.2.1 प्रारंभ ते १९४५ पर्यंतची गोमंतकीय मराठी कथा	60
2.2.2 १९४५ – १९६१ या कालखंडातली गोमंतकीय मराठी कथा	69
2.3 १९६१ नंतरची मुक्तीनंतरच्या कालखंडातली गोमंतकीय मराठी कथा	73
2.4 समारोप	76
संदर्भ	77

प्रकरण २

१९९० पूर्व गोमंतकीय मराठी कथा

2.1 प्रास्ताविक

‘करमणूक’ कालखंडापासून आधुनिक मराठी कथेची सुरुवात सांगितली जाते. मध्यवर्ती मराठी कथेचा इतिहास लिहित असताना अभ्यासकांनी, समीक्षकांनी ‘करमणूक’पूर्व कालखंडातील कथेचा विचार केलेला असल्यासही मराठी भाषेत मराठीमोळ म्हणावे असे कथात्म साहित्य हरिभाऊनंतरच्या कालखंडातच जन्मले हे नाकारता येत नाही. आधुनिक कालखंडातील मध्यवर्ती कथेच्या प्रारंभानंतर सुमारे दशक - दोन दशकांच्या अवधीतच गोमंतकीय मराठी कथा साहित्याला प्रारंभ होताना दिसतो. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदू हा १९९० नंतरची कथा असल्यासही १९९० पूर्वी गोमंतकात लिहिल्या गेलेल्या कथेची परंपराही तेवढीच समृद्ध आणि संपन्न असल्याचे नोंदविणे भाग आहे. १९९० पूर्व या गोमंतकीय कथावाङ्मयानेच पुढील कालखंडातील गोमंतकीय कथाकारांना आणि कथेला प्रेरणा, प्रोत्साहन आणि अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य दिले; असे म्हणणे योग्य ठरेल. ‘विषयांतील वैविध्य’ या आयामात जरी नव्वदोत्तर गोमंतकीय मराठी कथा बदललेली असली तरीही तंत्र, अभिव्यक्ती आणि परंपरा या बाबतीत ती पुर्वसुरींच्या वाटेवरच चालणारी असल्याने १९९० पूर्व गोमंतकीय कथावाङ्मयाचे आकलन नव्वदोत्तरी गोमंतकीय मराठी कथेच्या संदर्भात करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

2.2 गोमंतकीय मराठी कथेची सुरुवात व मुक्तिपूर्व गोमंतकीय मराठी कथा

“कोणत्याही भाषेत सुरुवातीच्या काळात कथात्मक वाङ्मयाला जास्त बहर आलेला आढळतो. कथे इतका सर्वस्पर्शी वाङ्मय प्रकार दुसरा कुठलाच नसेल. गोष्ट सांगण्याची व गोष्ट ऐकण्याची (वाचण्याची) आवड ही मानवी रक्तातच भिनलेली आहे. ती मनुष्याची, एक प्रकारची, भावनात्मक भूक आहे. त्यामुळे ‘कथेचा’ जन्म मानवाबरोबरच झाला आहे आणि त्याच्या जोडीनेच तिचाही विकास होत आला आहे.”¹ त्यामुळेच कथेचा विचार कथेपुरता मर्यादित न राहता तिच्या इतिहासाचा पाठपुरावा घेणेही तेवढेच महत्त्वाचे ठरते. गोमंतकीय मराठी कथेचा वाङ्मयीन इतिहास लिहिण्याचा पहिल्यांदा शास्त्रशुद्ध प्रयत्न गोमंतक मराठी अकादमीने २००३ साली प्रकाशित केलेल्या ‘गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड १ मधून झाला. समग्र गोमंतकीय वाङ्मयाच्या अगदी सुरुवातीच्या काळापासून २००० पर्यंतचा साहित्य इतिहास दोन खंडातून लिहून ठेवण्याचे

महतकार्य गोमंतक मराठी अकादमीने केले. यापैकी पहिल्या खंडाचे संपादन गोमंतकातील जेष्ठ साहित्य संशोधक डॉ. वि. बा. प्रभूदेसाई आणि प्रा. रवींद्र घवी यांनी केले. सदर पहिल्या खंडातच डॉ. बा. ग. कानोळकर या गोमंतकीय समिक्षकाने अगदी प्रारंभापासून स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापर्यंतचा गोमंतकीय कथेचा इतिहास अगदी सांख्यिकी पद्धतीने म्हणावा असा लिहून ठेवला. त्यानंतर प्रकाशित झालेल्या दुसऱ्या खंडाचे संपादन प्रा. एस. एस. नाडकर्णी व डॉ. सोमनाथ कोमरपंत यांनी केले. सदर दुसऱ्या खंडात स्वातंत्र्योत्तर ते २००० पर्यंतच्या गोमंतकीय मराठी कथेचा आलेख जेष्ठ कथाकार प्रा. नारायण महाले यांनी घेतला. वर्तमानात गोमंतकीय कथेचा अभ्यास करताना आणि गोमंतकीय कथेची १९९० पुर्वीची बलस्थाने आणि वैशिष्ट्ये नोंदविताना या संदर्भसाधनांचा होणारा उपयोग अद्वितीय आहे. १९९० पूर्वी गोमंतकीय मराठी कथेचे स्वरूप जाणणे, तिच्या अभिव्यक्ती तंत्राविषयी, या कालखंडात समाविष्ट होणाऱ्या विविध कथाकारांविषयी आणि मुख्यत्वे या कथालेखनाचे संशोधन सोयीस्कर कालखंड पाडत असताना डॉ. कानोळकर आणि प्रा. महाले यांनी केलेल्या लेखन व्यवहाराला निश्चितच महत्त्व प्राप्त होते. किंबहुना उपरोक्त संदर्भसाधनांशिवाय गोमंतकीय मराठी कथेचा अभ्यास करणे अशक्य आहे.

2.2.1 प्रारंभ ते १९४५ पर्यंतची गोमंतकीय मराठी कथा

१९९० पूर्वी गोमंतकीय समृद्ध अशा मराठी कथारूपांचा विचार करताना आपल्याला मौखिक परंपरेचा विचार करावा लागतो. लोककथांची समृद्ध अशी परंपरा गोमंतकाला लाभलेली आहे. पुराणकथा, व्रतकथा वा कहाणी या स्वरूपात ही कथा अवतरली. ही कथा लोकभाषेत होती, पण तिचे स्वरूप लोकभाषामिश्रित मराठीचे होते या मताचे समर्थन करताना डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर लिहितात, “या कथेचा भाषिक अभ्यास केला तर असे दिसून येते की तिची भाषा ही आजच्या व्याकरणाच्या कसोटीवर शुद्ध उतरेलच म्हणून सांगता येणार नाही. तशी ती न उतरण्याचेच प्रसंग अधिक असतील. परंतु ती लोकभाषामिश्रित मराठी भाषाच होती असे ठामपणे सांगता येईल. या भाषेचे स्वरूप फादर स्टिफन्सच्या ‘क्रिस्तपुराण’ ग्रंथाच्या भाषेशी नाते सांगणारे आहे.”² लोकपरंपरेसह समांतर जाणाऱ्या ग्रंथबद्ध कथेचा विचार कारणे इथे गरजेचे ठरते. कृष्णदास शामा लिखित ‘श्रीकृष्णचरित्रकथा’ हा आद्य मराठी ग्रंथ ठरतो. आख्यायिकाव्याख्या स्वरूपात लिहिलेला हा ग्रंथ पद्य जरी असला तरी कथनात्म पद्धतीने लिहिलेले हे पद्य असल्याने कथेचे ते एक आद्य रूप म्हणावे लागते. विष्णुदास शामा या नावावर ‘प्रल्हादचरित्र’, ‘हरिशचंद-पुराणकथा’ व ‘सुखद(दे)व चरित्रकथा’ असे तीन कथासंग्रह असल्याची नोंद

दिसते. तसेच 'गरुडाची कथा', 'हरणीची कथा', 'मृग राजाची कथा' अशा अनामिक कवींच्या रचनाही असल्याचे दिसून येतात. पोर्तुगीज ब्राग वाचनालयात रामायण, महाभारत कथाविषयक हस्तलिखितेही आढळतात जी श्रीकृष्णचरित्र कथेच्याही आधी लिहिलेली आहेत. त्यामुळे कथा वाङ्मयाचा प्रारंभबिंदू हा कृष्णदास शामा विरचित श्रीकृष्णचरित्राच्याही आधीचा काळ आहे असे म्हणावे लागते.

प्रारंभापासून गोवा मुक्तीकालखंडापर्यंत डॉ. कानोळकर यांनी गोमंतकीय मराठी कथेचे एकूण पाच कालखंड केलेले आहेत^३ ते खालील प्रमाणे;

१. मध्ययुगीन मराठी कथा
२. १९१० ते १९२५
३. १९२६ ते १९३०
४. १९३० ते १९४५
५. १९४५ ते १९६१

१९३० पर्यंतच्या गोमंतकीय मराठी कथा 'करमणूक', 'मनोरंजन', 'रत्नाकर', 'यशवंत', 'काळ' यांसारख्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेली दिसून येते. 'लोकमित्र' सारखे नियतकालिक मोठ्या प्रमाणात गोमंतकात वितरीत होत होते ज्यातून अनेक कथा प्रसिद्ध झाल्या. गोमंतकातही 'प्रभात', 'भारत', 'भारतमित्र', 'प्राचीप्रभा', 'सत्संग' अशी काही नियतकालिके निघू लागली. या नियतकालिकांमुळे गोमंतकीय मराठी कथा लेखकांची जडणघडणही झाली. या कालखंडातील पहिली कथा आत्माराम वामन भांडारी यांनी लिहिली. त्यांचा 'स्त्रियांचे चरित्र व पुरुषांचे भाग्य, भाग-१' हा संग्रह मुंबई येथून इ. स. १८८८ सालात प्रसिद्ध झाला. भास्कर गोविंद रामाणी यांचे 'साध्वी तारा अथवा योग्य मोबदला' हे पुस्तक १८८९ मध्ये गोवा – वाडी येथून प्रकाशित झाले. चौपन्न पृष्ठांच्या या दीर्घकथेला प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई यांनी लघुकादंबरी म्हटले. शंकर बळवंत उर्फ गंगाराम यांनी इ. स. १९११ मध्ये 'बा प्रणया' हे कथेचे पुस्तक प्रकाशित झाले. इ. स. १९१२ मध्ये ग. कृ. शिरसाट यांचा 'गद्यविलासिनी' हा संग्रह प्रसिद्ध झाला. यशवंत सूर्यराव सरदेसाई उर्फ भाई देसाई यांचे 'रुमेला जुमेला' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. यातल्या बहुतांशी कथा या दीर्घकथनात्मक असल्याचे दिसून येतात.

हिराबाई पेडणेकर सारख्या लेखिका मुंबईत राहून कथा लेखन करत होत्या पण कथालेखिकांचे संग्रह या काळात प्रसिद्ध झाले नाहीत. १९१० ते १९१८ पर्यंत 'उद्यान', 'प्राचीप्रभा', 'चित्तविनोदमाला', 'भगिनीसमाचार' व 'प्रभात' या नियतकालिकांमधून स्त्रियांचे कथालेखन प्रकाशित होत होते. यात हिराबाई पेडणेकर, मनुबाई बोरकर, भद्राबाई माडगावकर, शांताबाई कामत, लक्ष्मीबाई कामत, यमुना बोरकर, 'विनयवती' या टोपण नावाने लिहिणाऱ्या लेखिकेचा समावेश होता. या स्त्रीलिखित बहुतांशी कथांचे स्वरूप बोधकथनात्मक होते. सामाजिक वळणाने जाणारी 'अभागी यमू' ही कथा भद्राबाई माडगावकर यांनी लिहिली, लक्ष्मीबाई कामत यांनी पुराणकथांवर आधारित कथा लिहिल्या. मराठी आद्य नाटककार म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या हिराबाई पेडणेकर यांनी 'माझे आत्मचरित्र' ही कथा लिहिली. विनोदी पद्धतीने लिहिलेली आत्मकथनात्मक असलेली ही कथा आधुनिक काळातील पहिली कथा असावी असा तर्क डॉ. कानोळकरांनी वर्तविलेला आहे. समाजात नाटकात काम करणाऱ्यांबाबत जे गैरसमज प्रसिद्ध होते त्याचे दर्शन त्यांच्या कथेमधून घडते. 'कमलकुमारी' ही अद्भुतरम्य स्वरूपाची रोमॅटिक कथाही त्यांनी लिहिली पण त्यांचे कथालेखन पुढे थांबल्याने त्यांचा कथेचा संग्रह येऊ शकला नाही.

या काळातील कथेवर "तत्कालीन 'करमणूक-मनोरंजन कालखंडातील कथे'चा जबरदस्त प्रभाव असलेला जाणवतो"⁴ असे मत डॉ. बाळकृष्णाजी कानोळकर मांडतात. आकाराने दीर्घ स्वरूपाच्या या कथा पुढे लघुत्व रूप स्वीकारत गेल्या तसेच हरिभाऊ, नारायण आपटे, गुर्जर या तत्कालीन कथाकारांचा प्रभाव या कथेने स्वीकारल्याचे डॉ. कानोळकर नमूद करतात. गुर्जर - आपटेंसारख्या तत्कालीन मुख्य प्रवाहातील लेखकांचा प्रभाव स्वीकारणारी ही कथा निसर्गवर्णनाने सुरू होणारी, समजदोषदर्शन घडवणारी, बोधवाद, कृत्रिम अशा भाषिक आविष्कारांना व्यक्त करणारी होती. सुष्ट, दुष्ट अशा दोन्ही प्रवृत्ती पात्रचित्रणातून दिसून येत होत्या. या कथेवर लघुकथेचे संस्कार झाले नाही. या कथेचे स्वरूप 'गोष्टी' सारखे होते. त्यामुळे कथा जरी दीर्घरूपी असली तरी ती श्रवणीय होती असे मत डॉ. कानोळकर मांडतात. ही कथा पाल्हाळ, अघळपघळ झाल्याचेही नमूद करतात. आकाराने छोटी असलेली कादंबरी म्हणजे गोष्ट असा अपसमज त्या काळात असल्याने कथा दीर्घत्वाकडे झुकली असेल असा तर्क डॉ. कानोळकर मांडतात. दीर्घ स्वरूपाच्या या कथा पुढे लघु रूप स्वीकारत गेल्याचे ते सांगतात.

गोमंतकीय मुक्तिपूर्व कथेचा विचार करताना डॉ. सोमनाथ कोमरपंत यांच्या मताविषयी बारकाव्याने विचार करणे गरजेचे ठरते. त्यांच्या मते, “गोमंतकाच्या मुक्तिपूर्व कालखंडातील साहित्याचे विहंगमावलोकन करताना केवळ वाङ्मयीन मूल्यांची कसोटी लावून भागणार नाही. या साहित्याच्या निर्मितीमागील प्रेरणांचा विचार करताना अनेक परिस्थितिजन्य घटकांचा सूक्ष्म रीतीने परामर्श घ्यावा लागेल. ऐतिहासिक अपघातामुळे गोमंतक आपल्या मातृभूमीपासून दुरावला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या त्याला अवनतावस्था प्राप्त झाली. येथील मानसिकतेत बदल घडून आला. जनजीवनातील चैतन्य लोप पावून शैथिल्य आले. येथील जनतेच्या जीवनप्रणालीवर आघात करणाऱ्या विघातक सक्ती काही काळ प्रबळ ठरल्या. त्यामुळे साहित्यातून आविष्कृत होणारा आत्मिक स्वर काही विशिष्ट कालापर्यंत क्षीण स्वरूपाचा राहिला. मुक्तिपूर्व गोमंतकीय साहित्याच्या सामर्थ्याचा व मर्यादांचा विचार करताना त्याची कारणमीमांसा अशा अनेक अंगांनी आपल्याला करावी लागेल.”⁵ या मतावरून असेही दिसून येते की मुक्तिपूर्व साहित्याच्या पुढ्यात असलेली तत्कालीन आव्हाने आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या मर्यादांचा विचार करून मुक्तिपूर्व कथेचाही विचार करावा लागतो. वि. स. सुखटणकरपूर्व गोमंतकीय मराठी कथेची स्थितीगती लक्षात घेता १९१८ ते १९२६ या कालखंडात सां. घ. कंटक यानी लेखन केलेले दिसून येते. सां. घ. कंटक दिवाकर कृष्णांच्या समकालीन जरी असले तरी त्यांच्या कथेवर दिवाकर कृष्णांच्या कथेचा प्रभाव दिसत नाही तर गुर्जरांच्या कथातंत्राचा प्रभाव दिसत असल्याचे मत नोंदवले जाते. १९३० ते १९४५ यादरम्यान त्यांनी सुमारे ४०० कथा लिहिल्याची नोंद दिसते. वि. स. सुखटणकर व प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई या प्रचलित अशा गोमंतकीय मराठी कथाकारांच्या आधी कंटकांचा १९२९ मध्ये ‘सुमनगुच्छ’ हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेला दिसून येतो. हिराबाई पेडणेकर, गं. कृ. शिरसाट यांच्या लेखनानंतर विकासाचा टप्पा म्हणून सां. घ. कंटक या कथालेखकांचा विचार करावा लागतो. ‘परिचयापूर्वी’ या पोर्तुगीज कथेचे रूपांतर करत, संवादतंत्राचा वापर करत लिहिलेल्या या कथेत तंत्रदृष्ट्या एक वेगळा प्रयोगही झालेला दिसतो. या आधी तंत्रदृष्ट्या संवाद तंत्राचा वापर करत हा प्रयोग ‘सावली’ या कथेतून प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनीही केलेला दिसून येतो. कंटकांनी अन्य तंत्रांचा वापरही केलेला दिसून येतो. त्यात त्यांच्या काही कथातून पत्रांचा वापरही निवेदनांतर्गत झालेला दिसून येतो. पोर्तुगीज कथेमध्ये संवाद तंत्राच होणारा वापर, पत्रात्म स्वरूपाची निवेदन पद्धती इत्यादी गोष्टी १९६० च्या दरम्यान लेखन करणाऱ्या बा. द. सातोस्करांसारख्या लेखकांच्या लेखनातूनही दिसून येतात. ‘द्राक्षांच्या देशात’ सारख्या अनुवादित संग्रहाच्या माध्यमातून पोर्तुगीज कथेचे तंत्रच काही प्रतिनिधिक कथाकारांच्या कथांच्या माध्यमातून ते उलगडण्याचा प्रयत्न

करतात. या संग्रहात पोर्तुगीज कथाकार ज्यूलियु दांताश यांची 'पहिली रात्र' नावाची संवादात्मक कथा आलेली दिसून येते. 'काल तू कां आला नाहीस?' ही पत्रात्मक स्वरूपात असलेली पोर्तुगीज लेखक आंद्रें ब्रुन यांची कथाही दिसून येते.

बा. द. सातोस्कारांच्या स्वतंत्र लेखनावरही पोर्तुगीज कथातंत्राचा प्रभाव जाणवतो. उदा. धक्कातंत्राचा वापर, कथेला लाभलेले पत्रात्मक स्वरूप इत्यादी. यावरून लक्षात येते की गोमंतकीय मराठी कथेत काहीप्रमाणात तंत्रदृष्ट्या झालेल्या बदलांचे कारण पोर्तुगीज कथेचे वाचनही असावे. गोमंतकीय प्रदेश ४५० वर्षे पोर्तुगीजांच्या अधिपत्याखाली असल्याकारणाने इथल्या जनतेने लिसेंव मधून पोर्तुगीज शिक्षण घेणे आणि पोर्तुगीज साहित्याचे वाचन करणे हे साहजिकच आहे. त्यामुळे मुक्तिपूर्व कथेचा विचार करताना या राजकीय स्थित्यंतराचा विचार कारणे गरजेचे ठरते.

१९३० नंतर सां. घ. कंटक यांचे 'कणसाचे दाणे', 'शहाळी', 'जाईची फुले' हे तीन महत्त्वाचे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथांवर समीक्षावर्तुळात चर्चाही झाली. त्यांनी कौटुंबिक स्वरूपाच्या कथा लिहिल्या. मनोरंजन युगातील कथेला न्याय देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला पण त्यांची कथा गोमंतकीय कथेच्या प्रादेशिकतेच्या साच्यापलिकडची होती. त्यामुळे ते गोमंतकीय कथाकार असले तरी गोमंतकीय प्रादेशिक कथाकारांमध्ये गणले जात नाही.

१९२६ मध्ये वि. स. सुखटणकरांनी 'कटु कर्तव्य' ही आपली पहिली कथा लिहिली. यानंतरच्या त्यांच्या आठ कथा मिळून एक संपूर्ण संग्रह 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' या नावाने १९३१ साली प्रसिद्ध झाला. या संग्रहामुळेच मुळात 'प्रादेशिक' ही संज्ञा रुजली आणि 'प्रादेशिक साहित्य' ही संकल्पना स्थिरावली. त्यामुळे वि. स. सुखटणकरांनी कथालेखनासाठी दिलेले हे योगदान फक्त गोमंतकीय नव्हे तर एकूणच मराठी साहित्यविश्वासाठी युगप्रवर्तक ठरले. अ. ना. देशपांडेंनी सुखटणकरांच्या कथेवर हरिभाऊ आपटे व वि. सी. गुर्जरांच्या शैलीची छाप असल्याचे मत मांडले. सुखटणकरांच्या कथेचा तंत्रदृष्ट्या विचार करणे गरजेचे ठरते; कारण एका काळाचा मापदंड ठरलेली त्यांची कथा ही लघुकथा नाही तर ती गोष्ट, कहाणी, दंतकथारूपी असल्याचे प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई नमूद करतात. पुढील काळात तंत्राच्या माजलेल्या अवडंबरामुळे आपली कथा या साच्यात बसत नाही म्हणून त्यांचे लेखन थांबले असे सुखटणकरांच्या कथेबद्दलचे विवेचन बा. द. सातोस्कर करतात. आपटेंसारख्या स्फुट गोष्टी लिहिल्या तरी तंत्रदृष्ट्या सुखटणकरांची कथा लघुकथेच्या साच्यात

बसत नसल्याचेही सातोस्कर सांगतात. तत्कालीन गोमंतकीय सामाजिक प्रश्न व राजकीय स्थितीचे अवलोकन ते आपल्या कथांच्या माध्यमातून उत्तम पद्धतीने करतात. त्यामुळे सुखटणकरांच्या कथेने तंत्रदृष्ट्या कथेचा विकास केला नसला तरी समृद्ध असा गोमंतकीय जीवनानुभवाचा आणि प्रादेशिकतेचा एक वेगळा पट मांडत कथा या वाङ्मय निश्चितच प्रगती केले असे म्हणणे रास्त वाटते. त्यामुळे १९२६ ते १९३० हा वि. स. सुखटणकरांच्या कथाकर्तृत्वाचा काळ म्हणावा लागतो.

१९३० ते १९४५ या कालखंडाला डॉ. बाळकृष्णाजी कानोळकर यांनी मराठी कथेचा सुवर्णकाळ असे म्हटले. १९३० नंतर काही महत्त्वाच्या लेखकांच्या लेखनामुळे गोमंतकीय मराठी कथा बहरली. प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई व जयवंतराव सरदेसाई या लेखकांनी कथालेखनाला सुरुवात केली. व्यंकटेश अनंत पै रायकर, का. दा. घोडे, प्र. शां. मांजरेकर, ना. के. शिरोडकर, ह. वि. देसाई, वि. द. साळगावकर, भवानी शंकर वागळे, दत्तात्रय विष्णू कीर्तने या लेखकांबरोबर स्नेहलता वैद्य या लेखिकेने कथा लेखन केले. यात अत्यंत महत्त्वाचे कथाकार म्हणून लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथालेखनाचा विचार करणे गरजेचे ठरते. कारण त्यांच्या कथेने गुणात्म आणि संख्यात्म दृष्ट्या या कालखंडातील कथेत महत्त्वाची भर घातली. भारतीय साहित्य के निर्माता लक्ष्मणराव सरदेसाई या हिंदी भाषेत अनुवाद झालेल्या पुस्तकात लक्ष्मणरावांसंदर्भात प्रकाश थळी लिहितात, “जैसा कि सब जानते हैं, लेखक न तो शून्य में पैदा होते हैं और न ही कोटर में से बाहर आते हैं। वह अनिवार्यतः अपने समय और परिवेश की निर्मिति होते हैं। भले ही वह अपने समय में किसी क्षेत्र-विशेष में घटित होने वाली घटनाओं के साक्षी अथवा निष्क्रिय दर्शक मात्र हों, अथवा उनमें सक्रिय रूप से भाग लेने वाले अथवा योगदान देने वाले हों। लक्ष्मणराव सरदेसाई के मामले में पृष्ठभूमि की जानकारी और भी अधिक महत्वपूर्ण हो जाती है क्योंकि पहले-पहल उन्हें गोवा का क्षेत्रीय लेखक ही समझा गया था। उन्होंने गोवा के स्वतंत्रता संग्राम में सक्रिय रूप से भाग लिया था और वह एक सामाजिक कार्यकर्ता भी थे। वह एक शिक्षक, स्वतंत्रता सेनानी और लेखक थे।”⁶ १९४५ नंतर १९८६ पर्यंतही ते सातत्याने लेखन करत होते.

प्रादेशिक कथाकार म्हणून जरी लक्ष्मणरावांचे नाव घेतले गेले तरी त्यांची कथा व्यापक होती. त्यांच्या कथेत गोमंतकीय समाजजीवनाबरोबर धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रश्नांचे अवलोकन होते. दुःख, दैन्य, वेदना यांकडे प्रांजळपणे पाहत कथेतून व्यक्त होणारी एक निकोप दृष्टी होती. ख्रिस्ती समाजजीवनाच्या अनुषंगाने त्यांनी अनेक कथा लिहिल्या. गोमंतकीय प्रदेशनिष्ठा, गोमंतकाप्रतीचे प्रेम त्यांच्या कथेतून व्यक्त झाले.

‘कल्पवृक्षाच्या छायेत’(१९३४), ‘सागराच्या लाटा’(१९३५), ‘वादळातील नौका’(१९३६), ‘ढासळलेले बुरुज’(१९४०), ‘अनीतेचे दिव्य’(१९४४) अशी त्यांच्या संग्रहांची काही नावे सांगता येतात. त्यांची कथा देशी विदेशी भाषेत अनुवादित झाली. भाषाशैली व रचनातंत्राच्या बाबतीत आपल्यावर असलेला पोर्तुगीज व फ्रेंच कथाकारांचा प्रभाव त्यांनी मान्य केला पण त्याचबरोबर आपली पृथगात्मकताही टिकवली. त्यांच्या स्वतंत्र अशा सर्जनशीलतेमुळे त्यांची कथा बहरली. नवकथेचा कालखंडातही त्यांचे लेखन अखंडीत चालले होते. स्त्रीसौंदर्य व निसर्गसौंदर्यातून प्रतीत होणारी त्यांची सौंदर्यवादी दृष्टीही त्यांच्या कथेतून व्यक्त होऊ लागली. त्यांच्या कथेवर अश्लिलतेचा शिक्काही लादला गेला. समाजातील वेगवेगळ्या स्तरावरील स्त्री दुःखाचे चित्रण करत असताना शृंगारपर वर्णने त्यांच्या कथेमध्ये आली. सामाजिक मिते लाभलेल्या या कथांची दाखल मात्र मराठी साहित्य लेखन परंपरेच्या मुख्य प्रवाहात घेतली नसल्याची खंत डॉ. कानोळकर व्यक्त करतात. त्यांच्या मते, “मराठीत प्रा. फडकेच्या अगोदर यांनीच प्रथम तंत्रशुद्ध कथा लिहिली, सातत्याने लिहिली. खऱ्या अर्थाने जिला आधुनिक लघुकथा म्हणावे अशी कथा लिहिली. परंतु आपल्या तंत्रकुशलतेचा डांगोरा त्यांनी पिटला नाही. मराठी कथेत कामप्रेरणेचा वेध त्यांनीच प्रथम घेतला. परंतु त्याविरुद्ध पुणेरी, सनातनी समीक्षकांनी (?) अश्लिलतेचा गहजब माजवला तेव्हा ते गप्प बसले”⁷. याविषयी डॉ. वडेर यांनीही आपले मत नोंदवताना म्हटले की, “मानवी जीवनातील प्रेम आणि कामवासना या धाडसी विषयाला त्यांनी ४०-५० वर्षांपूर्वी हात घातला, आणि आपण काळाच्या किती पुढे होतो हे दाखवून दिले”⁸. त्यांच्या कथा मनोविश्लेषणात्मक होत्या. कथालेखनाच्या एकूणच तंत्र आणि आशयदृष्ट्या प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाईंनी नवीन प्रयोग केले.

लक्ष्मणराव सरदेसाईंच्या समकालीन लेखन करणाऱ्या जयवंतराव सरदेसाईंची कथा वाङ्मयीन गुणांनी समृद्ध होती. १९३२ सालात त्यांनी कथा लेखनास प्रारंभ केला. यशवंत सारख्या नियतकालिकातून त्यांची पहिली कथा प्रसिद्ध झाली. महाराष्ट्र तसेच गोव्यातील अनेक नियतकालिकांमधून त्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले. ‘सुखाचे क्षण’ हा पहिला संग्रह १९३४ सालात प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर ‘गुलाबगेंद’ हा संग्रह तसेच १९४० नंतर लिहिलेल्या कथांचा संग्रह ‘अवशेष’ या नावाने १९८४ सालात प्रसिद्ध झाला. त्यांच्या पहिल्या कथासंग्रहाने अवघ्या मराठी साहित्यविश्वात त्यांना प्रसिद्धी मिळवून दिली. काही प्रादेशिक कथांबरोबर त्यांनी ‘रावबाचे ऋण’ ही ग्रामीण कथाही लिहिली. पोपणित धक्कातंत्राचा प्रभाव त्यांच्या लेखनावर जाणवला. ‘गुलाब गेंद’ मधल्या कथा जीवनावर भाष्य करण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रत्यय देऊ लागल्या. बा. द. सातोस्कर जयवंतराव सरदेसाईंच्या कथेविषयी लिहितात, “प्रा. फडक्यांच्या लेखनशैलीचा वास जयवंतरावांच्या लेखनकामास येत

असला तरी उच्चवर्गीयांतून पात्रे निवडण्याच्या प्रो. फडक्यांच्या प्रथेचा अवलंब न करता त्यांनी या बाबतीत स्वातंत्र्य दाखविले आहे. समाजाच्या खालच्या थरातील अनेक पात्रे व प्रसंग यांवर त्यांच्या कथा आधारलेल्या आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण विषयांची निवड, रासानुकूल भाषाशैली व जिवंत पात्रे रेखाटणे, या गुणांची प्रतीती त्यांच्या कथांतून अधिक प्रमाणात जाणवते.” ३७८

व्यंकटेश अनंत पै रायकर यांची पहिली मराठी कथा १९३२ सालात ‘लोकमित्र’ मासिकातून प्रकाशित झाली. ‘यशवंत’, ‘पारिजात’, ‘ध्रुव’, ‘चित्रमय जगत’, ‘चित्रा’, ‘मनोहर’, ‘कला’, ‘सुबोध’ इ. मासिकातून त्यांची कथा सुरूवातीला प्रसिद्ध झाली आणि त्यापैकी निवडक कथांचा ‘कारंजाचे तुषार’ हा पहिला संग्रह १९३९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर पुढे ‘सप्तस्वर’ (१९६५), ‘ईश्वराचे अस्तित्व’ (१९८८), ‘सोन्याचा कळस’ (१९९०), ‘भावना आणि वासना’ (१९९१) हे संग्रह प्रसिद्ध झाले. रायकरांनी शृंगारकथा लिहिल्या तसेच परंपरागत आलेली कथारूपेही स्वीकारली.

विपुल प्रमाणात बाल-किशोरकथांची निर्मिती करणाऱ्या काशीनाथ पुंडलिक घोडे यांचे ‘सुख-संवाद’ (१९३६), ‘वन्हि तो चेतवा’ (१९८०) असे दोन संग्रह प्रसिद्ध झाले. १९३३ च्या दरम्यान त्यांनी कथालेखनास सुरूवात केली आणि त्यांच्या कथा सह्याद्री, प्रभात, यशवंत, सत्यकथा, सुबोध इ. मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या. परिणामक्रम असे कथा लेखन त्यांच्याकडून झाले नसल्याने बाल-किशोरकथा निर्मितीतच त्यांनी धन्यता मानली व बोधवादी स्वरूपाची कथा लिहिली. डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर यांनी त्यांच्या कथेची मर्यादा स्पष्ट करत असता कथेत अंती येणाऱ्या धक्कातंत्राचा वारंवार वापर, कथेच्या रचनेतील आखूडपणा अशा मर्यादा सांगत, त्यांच्या कथेमध्ये दिसून येणाऱ्या ख्रिस्ती जीवनचित्रणाबरोबर, पोर्तुगीज व फ्रेंच जीवनशैलीचे चित्रण आले असल्याने फ्रेंच व पोर्तुगीज कथावाङ्मयाचा हा परिणाम असेल असे नमूद केले. पण तत्कालीन कथा फक्त जीवनचित्रण नव्हे तर धक्कातंत्र, कथेचे लघुत्व किंवा आटोपशीरपणा अशा काही पोर्तुगीज कथेच्या तंत्रवैशिष्ट्यांसह आकार घेताना दिसून येते. रायकर, सातोस्करांसारख्या काही लेखकांच्या कथा लेखनात ही तंत्रवैशिष्ट्ये दिसून येतात. त्यामुळे पोर्तुगीज कथावाङ्मयाचा परिणाम निश्चितच तत्कालीन गोमंतकीय कथेवर होता असे म्हणणे योग्य ठरते.

या काळात गोमंतकीय लेखन परंपरेत झालेल्या विस्ताराचे श्रेय तत्कालीन गोमंतकात निर्माण झालेल्या साहित्यिक व सांस्कृतिक चळवळींनाही द्यावे लागते. १९३० मध्ये प्रो. वा. म. जोशींच्या अध्यक्षतेखाली मडगाव

येथे झालेले महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अधिवेशन, त्यानिमित्ताने लेखकांशी गोव्यातील लेखकांशी होणारी भेट, साहित्यचर्चा इ. गोष्टीही कथेच्या विस्तारास कारणीभूत ठरल्या. तसेच 'प्राचीप्रभा'(१९०८), 'प्रभात'(१९११), 'सत्संग', 'भारत', 'भारतमित्र', 'प्रगती', 'सुबोध', 'कला' सारख्या नियतकालिकांमुळे लेखकांची जडणघडणही झाल्याचे दिसून येते. १९३५ च्या मडगावच्या संमेलनात बा. द. सातोस्कारांनी मांडलेला ठराव सर्वानुमते पास झाला आणि 'सागर साहित्य प्रकाशन संस्थे'चा जन्म झाला. 'सागर साहित्य प्रकाशन संस्थे'ने गोमंतकीय लेखकांच्या लेखनास व्यासपीठ मिळवून देण्याचे काम केले. अनेक गोमंतकीय लेखकांची पहिली पुस्तके याच संस्थेमार्फत प्रकाशित झाली. पुढे गोव्याबरोबर गोव्याबाहेरील लेखकांची पुस्तकेही या प्रकाशन संस्थेने प्रकाशित केली. या प्रकाशन संस्थेमार्फत बा. द. सातोस्कर यांनी 'कुळागर' हा कथासंग्रह संपादित केला. या कथासंग्रहात तत्कालीन काही लेखकांच्या कथांचा समावेश करण्यात आला. त्यात के. ना. बर्वे, यशवंत सू. सरदेसाई, व्यंकटेश नाईक, 'सुनीळ', 'प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, पं. महादेवशास्त्री जोशी, जयवंतराव सरदेसाई, काशिनाथ पुं. घोडे, व्यंकटेश पै रायकर, बा. भ. बोरकर, डॉ. अनंत जि. सरदेसाई, सां. घ. कंटक अशा कथाकारांच्या कथांचा समावेश करण्यात आला. १९३५ सालात प्रसिद्ध झालेल्या 'कला' नियतकालिकाच्या कथा विशेषांकामध्ये गोमंतकीय कथाकारांच्या कथा प्रसिद्ध झाल्या.

काही कथाकारांचे एक दोन संग्रह या कालखंडात प्रसिद्ध झाले. त्यात भवानी शंकर निलकंठ वागळे, स्नेहलता वैद्य, दत्तात्रय विष्णू कीर्तने, विनायक दत्ताराम साळगावकर इ. लेखकांचे संग्रह प्रकाशित झाले. फ्रेंच, पोर्तुगीज व इंग्रजी कथेचे अनुवाद तत्कालीन काही लेखकांनी प्रसिद्ध केले. त्यात बा. द. सातोस्कर यांचा 'द्राक्षांच्या देशात', हा पोर्तुगीज कथांचा अनुवादित कथासंग्रह तसेच 'पंचविशीतले पाप' हा अनुवादित कथासंग्रह व जनार्दन जगन्नाथ शिंकरे यांचा 'मधली भिंत' हा कथासंग्रह ज्यात एमिल झोल यांच्या चार अनुवादित कथा प्रसिद्ध झाल्या.

नारायण केशव शिरोडकर यांचा 'नवे जहाज' हा संग्रह १९३९ सालात प्रसिद्ध झाला. 'किमया'(१९४०), 'दीपगृह'(१९४२), 'बारा घोडे शर्यती दोन'(१९७२) असे काही अन्य संग्रहही प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथा हिंदीत अनुवादित स्वरूपण प्रकाशितही झाल्या. गोमंतकीय पार्श्वभूमीवर आधारित आपल्या कथेला त्यांनी प्रादेशिक म्हणणे नाकारले. १९२८ साली आपल्या कथालेखनाची सुरुवात करणारे ह. वि. देसाईंचा 'उंबराची फुले' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यांनी आपल्या कथेमधून तरुण तरुणींच्या मनोभावनेचे, मातृप्रेमाचे

चित्रण केले. त्यांच्या 'दगडाचा देव' या कथेतून त्यांनी सामाजिक समतेचा पुरस्कारही केला. जीवनवादी दृष्टीचा पुरस्कार करणारे ते लेखक होते. १९४० साली प्र. शां. मांजरेकर यांचाही 'उषःप्रभा' नावाचा एकच कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. पण समीक्षकांचे लक्ष वेधणारा ठरला. या कथेचे सामर्थ्य अधोरेखित करताना डॉ. कानोळकर लिहितात, "त्यांची कथा दिवाकर कृष्णाच्या परंपरेतील आहे. पण ती परंपरेच्या चाकोरीत घुटमळत राहणारी नाही. त्यांनी त्या परंपरेला विकासाच्या पुढच्या प्रशस्त राजमार्गावर नेले." (३८७) मराठी कथा: उद्गम आणि विकास या आपल्या पुस्तकात डॉ. इंदुमती शेळके त्यांच्याविषयी लिहितात, "मांजरेकरांच्या कथेत कल्पनारम्य वातावरण असले तरी त्यांची कथा रेखीव व भावोत्कट आहे व दिवाकर कृष्णांची कथा तिने अधिक विकसित केली." (३८७). 'हृदयाची तेढ' या सारख्या कथेतून मानवी स्वभावाचे चित्रणही करताना ते दिसून येतात. डॉ. अ. ना. देशपांडेनी १९३५ ते १९४५ पर्यंतच्या कथालेखकांबद्दल बोलत असता मांजरेकरांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. या कालखंडात वि. द. साळगांवकर यांचे 'शुक्राची चांदणी व इतर गोष्टी' (१९३८), 'किनाऱ्यावर' (१९३९), 'न्याय-अन्याय' (१९३८), 'सोन्याची पिसे' (१९४२) हे कथासंग्रह तसेच द. वि. कीर्तने यांचे यांचे दोन कथासंग्रह, स्नेहलता वैद्य यांचा 'कुसुमाच्या काळ्या' (१९३८), तारका (१९३५), भवानीशंकर नीळकंठ वागळे या कथालेखकांचे संग्रह प्रसिद्ध झाले. पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांचा 'वेलविस्तार' (१९४१) व प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई यांचा 'सप्तर्षी' (१९४५) हे संग्रह याच कालखंडात प्रसिद्ध झालेले दिसून येतात. पण या दोन्ही लेखकांच्या कथा लेखन कारकिर्दीचा पुढील कालखंडात विचार करावा लागतो.

2.2.2 १९४५ – १९६१ या कालखंडातली गोमंतकीय मराठी कथा

१९४५ ते १९६० हा मराठी साहित्यविश्वात स्थित्यंतराचा काळ मानला जातो. १९४५ मध्ये झालेली दुसऱ्या महायुद्धाची सांगता, बदलत्या विज्ञान तंत्रज्ञानामुळे, अणुवस्त्रांच्या वापरामुळे झालेला विध्वंस, युरोपमध्ये निर्माण झालेल्या औद्योगिक क्रांतीचे जगभरात उमटलेले पडसाद, कामगार, भटक्या विमुक्त जमातींचे प्रश्न, आंबेडकरवादी विचारांनी प्रभावीत शिकून संघटीत झालेला दलित समाज, त्यांनी आपल्या लेखनातून मांडलेले दलित जीवन, संतप्त वैफल्यग्रस्त बेकार तरुणांकडून निर्माण झालेली मराठीत लघुनियतकालिकांची चळवळ या एकूण पार्श्वभूमीवर साठोत्तरी कालखंडाची पायाभरणी होत गेली. १९४५ च्या दरम्यान नवकथेचाही जन्म झाला. गंगाधर गाडगीळांनी मनोविश्लेषणात्मक अशी कथा लिहिली, पत्रांचा मनोव्यापार चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला. या कालखंडात पु. भा. भावे, अरविंद गोखले, व्यंकटेश माडगुळकर या लेखकांनीही आशय व तंत्र नावीन्यासह

कथेला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. जी. ए. च्या कथेच्या बहराचाही हा कालखंड. मराठी साहित्यविश्व समृद्ध होत असताना गोमंतकीय कथाक्षेत्रात मात्र कथालेखन कमी झाले. नवीन कथाकारही अपवादात्मक होते. तत्कालीन गोमंतक पोर्तुगीजांच्या अधिपत्याखाली असल्याने आणि अनेक लेखक स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रीय असल्याने प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. भ. बोरकर, बा. द. सातोस्करांसारखे लेखक मुंबईत राहायला गेले. स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रीय असलेल्या या गोमंतकीय लेखकांनी गोव्याबाहेर राहूनही स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रीय सहभाग दर्शवला. जयवंतराव सरदेसाई, का. पु. घोडे या कथाकारांचे लेखन थांबले पण प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, पं. महादेवशास्त्री जोशी यांनी मुंबई, पुण्यात राहूनही आपले लेखनकार्य सुरूच ठेवले.

प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई व गणाधीश खांडेपारकर यांचे १९५९ दरम्यान दोन संग्रह प्रसिद्ध झाले. वामन राधाकृष्ण यांचा 'नवनारीच्या कथा' (१९५१), शांताराम केशव शिरोडकर यांचा 'गिरणीच्या आवारात' (१९५०), गं. का. गावकर यांचा 'गुरुजीच्या गोष्टी, भाग १ ला' (१९५८), स. रा. गडणवीस यांचा 'संक्षिप्त हितोपदेश (१९४९) असे काही संग्रह प्रसिद्ध झाले. बा. द. सातोस्कर यांचा 'पंचविशीतील पाप' (१९४८) तसेच जनार्दन शिंकरे यांचा भीती' (१९५४) असे अनुवादित कथासंग्रह या कालखंडात प्रकाशित झाले.

१९४५ च्या आधी लेखन करणाऱ्या प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे कथालेखन १९४५ नंतरही झालेले दिसून येते. त्यांचे 'संसारातील अमृत' (१९५१), 'मोहोर' (१९५२), मधुचंद्र (१९५२), सुरेख संगम (१९५४) आणि निवडक कथांचा संग्रह 'लक्ष्मणरेषा' (१९५७) असे पाच संग्रह प्रसिद्ध झालेले दिसून येतात. नवकथेच्या बहराच्या या काळात सरदेसाईची कथा वास्तववादाकडे झुकताना दिसून येते. ही कथा देशीवादी, स्त्रीवादी जाणिव्या व्यक्त करणारी आहे तसेच नवकथेशी नाते सांगणारी आहे. आत्मकथनात्मकताही त्यांच्या लेखनातून दिसून आली. मुंबईत असताना नागरी जीवनानुभवांना सामोरे गेले असल्याने त्या जीवनानुभवातून कथारूपे सिद्ध केली तसेच स्वातंत्र्यसेनानी म्हणून आलेल्या अनुभवांना आकार देत 'संग्रामकथा' लिहिल्या व किलोस्कर मासिकातून प्रसिद्धही केल्या. गोमंतकीय लेखन परंपरेत कथालेखनाला सरदेसाईंनी मान प्राप्त करून दिला. त्यांचा 'लक्ष्मणरेषा' हा संग्रह 'कॉन्टिनेन्टल' प्रकाशनाने प्रसिद्ध केला. 'मोहोर' या कथेला अमेरिकेच्या न्यूयॉर्क हेरॉल्ड ट्रिब्यूनतर्फे आयोजित कथा लेखन स्पर्धेत प्रथम मानांकन प्राप्त झाले. १९५८ मध्ये गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाच्या अधिवेशनात सुवर्णपदक देऊन त्यांना गौरविण्यात आले. त्यांच्या कथा लेखनासाठी राष्ट्रीय

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मिळालेल्या प्रतिसाद व मानसन्मानामुळे, वाचकांवर त्यांच्या कथालेखनाची परिणामकारकताही लक्षात येते.

पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांचे वेलविस्तार १९४१ सालात प्रसिद्ध झाल्यानंतर 'खडकातील पाझर' (१९४९), 'मोहनवेल', 'घररिघी' व 'कल्पित आणि सत्य' (१९५२), 'भावबळ' व 'प्रतिमा' (१९५४), 'पुत्रवती' (१९५७) व कन्यादान (१९५८), कथासुगंध (१९५५), कथाकांता (१९६०), 'कथाकदंब', आणि १९६१ नंतर 'कांचनाची निरांजने' (१९६१) व 'लागेबांधे' (१९७६) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. पंडित महादेवशास्त्री जोशींची कथा कथाकथनाला प्राधान्य देणारी कौटुंबिक स्वरूपाची कथा होती. त्यामुळे ते लोकप्रिय कथाकारही ठरले. "शास्त्रीबुवांची कथा म्हणजे सर्वार्थाने आगळा वेगळा अपूर्व असा एक कुटुंबसंस्कारकथा कोश आहे." असे उद्गार त्यांच्या कथेविषयी डॉ. कानोळकर नोंदवतात. त्यांची कथा सद्भावनेचा पुरस्कार करणारी होती तसेच त्यांची कथानके स्त्रीकेंद्री स्वरूपाचीही होती. 'पर्जन्यकुंड' या त्यांच्या संस्कृत कथेला 'न्यूयार्क ट्रिब्यून'ने आयोजित जागतिक कथास्पर्धेत प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस प्राप्त झाले होते. ही कथा पुढे मराठीत रूपांतरीतही झाली.

गोमंतकीय प्रतिथयशी कवी बा. भ. बोरकरांनी कथेच्या प्रांतात मुशाफिरीही केली. 'ओझरती झाळ' ही त्यांची कथा १९३७ मध्ये 'कुळागर' या सातोस्कर संपादित संग्रहातून प्रथम प्रसिद्ध झाली. पुढे पुणे - मुंबईत असताना १९४७ ते १९६० पर्यंत त्यांनी कथालेखन केले. १९६० मध्ये 'प्रियदर्शनी' हा त्यांचा निवडक कथांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. पुढे 'समुद्राकाठची रात्र' हा दुसरा संग्रह १९८१ मध्ये प्रसिद्ध झाला ज्यात 'प्रियदर्शनी' या संग्रहातील बऱ्याच कथांचा समावेश करण्यात आला. प्रादेशिक वळणाच्या कथा लिहित, आपल्या कथालेखनातील पृथगात्मकता त्यांनी टिकवली. मौखिक कथा परंपरेचा तिच्यावर प्रभाव असल्याने ती श्रवणीयही ठरली. त्यांच्या कथा व्यक्तिकेंद्री स्वरूपाच्या आहेत तशाच जुन्या कहाण्यांशी नाते सांगणाऱ्या आहेत. या कथांविषयी बोरकर लिहितात, "कथासृष्टी जितकी माझी आहे तितकीच गोव्याचीही आहे. मुक्तिपूर्व गोवा आपल्या मुल्यांनिशी आणि सांस्कृतिक वारशानिशी तिच्यात उभा आहे. या कथा जितक्या गोव्याच्या आहेत तितक्याच त्या माणसांच्याही आहेत."

याच पिढीतल्या लेखकांमध्ये कादंबरी, कथा, ललित, आत्मचरित्र अशा भिन्न साहित्यप्रकारांमधून लेखन करणारे तसेच आपल्या संपादन व प्रकाशनकार्यातून गोमंतकीय मराठी साहित्यविश्व संपन्न करणारे बा. द.

सातोस्कर यांनी स्वतंत्र कथालेखनाबरोबर अनुवादित कथाही संग्रहीत केल्या. ‘द्राक्षांच्या देशात’ व ‘पंचविशीतले पाप’ हे त्यांचे अनुवादित कथासंग्रह. पोर्तुगीज व फ्रेंच भाषेतील कथांचा अनुवाद त्यांनी केला. त्यांनी १९४९ साली कथा लेखनास प्रारंभ केला व त्यांचा ‘प्रीतीची रीत व इतर कथा’ हा पहिला कथासंग्रह १९६१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या संग्रहातील कथा बऱ्याच अंशी आशय व तंत्रदृष्ट्या पोर्तुगीज कथेच्या परिवेशात वावरताना दिसून आल्या. त्यामुळे त्यांच्या ‘प्रीतीची रीत व इतर कथा’ या संग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या काही कथा जेव्हा ‘हंस’ मासिकात प्रसिद्ध झाल्या तेव्हा वाचकांनी त्या अनुवादित असल्याचा शिक्का त्यांच्यावर लादला. पण मुळात त्या कथा स्वतंत्र असल्याची कबुली स्वतः सातोस्करांनी दिली. यामुळे बा. द. सातोस्करांसारख्या लेखकांवर फ्रेंच, पोर्तुगीज कथेचा असलेला प्रभावही जाणवतो. त्यांची कथा त्यामुळे अगदी पृथक बनली. ती सुखटणकर – सरदेसाई या अव्वल दर्जाच्या तत्कालीन गोमंतकीय लेखकांच्या प्रभावाखाली नव्हती. त्यांच्या कथा या धक्कांतिका होत्या. पेरी मेसन सारख्या रहस्यकथाकारांचे ते वाचक होते तसेच ओ. हेन्री, साकी सारख्या कथाकारांच्या तंत्राचा जबरदस्त पगडा त्यांच्या रचनातंत्रावर असल्याचे मतही अभ्यासकांनी मांडलेले आहे. सातोस्करांच्या कथेची पृथगात्मकता लक्षात घेता डॉ. प्रल्हाद वडेर यांचे विधान महत्त्वाचे ठरते. ते म्हणतात की, “सातोस्करांचे कथाकार म्हणून स्थान कै. सुखटणकर, कै. लक्ष्मणराव सरदेसाई, कै. पं. महादेवशास्त्री यांच्याबरोबरीने पहिल्या रांगेत अर्थातच नाही; पण त्यानंतरच्या दुसऱ्या रांगेत मात्र ठळकपणे ते आहे यात शंका नाही.”^९

प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई यांचा ‘सप्तर्षी’ हा कथासंग्रह १९४६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यातील ‘देवदूत’ ही कथा ऑस्कर वाईल्डच्या Happy Prince या गोष्टीवरून घेतल्याचा खुलासा स्वतः लेखकांनी केला. ‘कोसळणारे मंदिर’ (१९४७), ‘रक्तचंदनी वाट’ हे त्यांचे संग्रहही प्रसिद्ध झाले. पण त्यांचे बहुतांश कथालेखन मुक्तिनंतरच्या कालखंडात प्रसिद्ध झालेले दिसून येते. प्रा. सरदेसाईप्रमाणे या कालखंडात लेखन करणारे वामन राधाकृष्ण (नवनारीच्या कथा – १९५१), गं. का. गावकर (गुरुजीच्या गोष्टी, भाग – १, १९५८), गणाधीश खांडेपारकर (चेतना, १९५९), भालचंद्र मडकईकर (सुकेरिया, १९६१), वसंत शां. वैद्य (अकल्पित, १९६२), डॉ. प्रल्हाद बापूराव वडेर (चढण, १९६२), कमल वाघ (सोनिया, १९६३), रत्नाकर उमाकांत राव (निराळे लोक, १९६५) इत्यादी कथालेखकांच्या कथालेखनास सुरुवातही याच कालखंडात झाली. पण पुढील कालखंडात त्यांचे कथालेखन बहरलेले दिसते.

डॉ. कानोळकर यांनी मांडलेल्या १९६१ पूर्वी कथेच्या एकूण विवेचनातून दिसून येते की १९६१ पूर्वी कथा मराठी कथेला समांतर जाणारी आहे पण ती रोमॅटिक आहे. तत्कालीन समाज बऱ्याच गोष्टींना सामोरे गेलेला आहे पण लक्ष्मणराव सरदेसाई सोडल्यास अन्य कथाकारांच्या लेखनात ते सामाजिक वास्तव प्रतीत प्रखरपणे प्रतीत होताना दिसत नाही. हा कालखंड अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड आहे कारण या कालखंडात नव्या शैक्षणिक-सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय संस्था उदयास आल्या तसेच गोमंतकातील अनेक घटनांची साक्ष देणारा हा कालखंड आहे. डॉ. कानोळकरांनी तत्कालीन महत्त्वाच्या घटना अधिरेखित केल्या आहेत त्यात एकी-बेकीची चळवळ, फुलाई गावड प्रकरण, स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, शेंसप्रतिबंधक कायदा, दुष्काळ व महामारी. आसामातील चहाच्या मळ्यातील गोमंतकीय मजुरांचे प्रकरण, जांबावलीचे चंद्रनाथ प्रकरण, राण्यांची बंडे व गोवा मुक्तिसंग्राम, लोहमार्ग, मॅगनीज खनीनउद्योगाचा प्रारंभ, मुरगांव बंदराची स्थापना अशा अनेक घटना या कालखंडात घडलेल्या आहेत पण प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई वगळल्यास इतर लेखकांनी तत्कालीन गोमंतकातील वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केलेला नाही, या विषयांकडे रोमॅटिक नजरेनेच बघण्यात आलेले आहे असे मत डॉ. कानोळकर मांडतात. या कालखंडात गोमंतकीय लेखकांनी अनुवादित कथेत भर घातलेली आहे तसेच स्त्रियांनीही या कालखंडात चांगले कथालेखन केलेले दिसून येते.

2.3 १९६१ नंतरची मुक्तीनंतरच्या कालखंडातली गोमंतकीय मराठी कथा

गोमंतक १९६१ सालात पोर्तुगीजांच्या तावडीतून मुक्त झाला. ह्या प्रदेशातही लोकशाही प्रस्थापित झाली. इथल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवनांमध्ये अनेक स्थित्यंतरे निर्माण झाली. गोमंतकातल्या कानाकोपऱ्यात मराठी शाळा उघडण्यात आल्या. त्यामुळे फक्त उच्चवर्णीय नव्हे तर बहुजानंसाठीही शिक्षणासाठी अनुकूल असे वातावरण निर्माण झाले. १९६१ ते १९८६ हा कालखंड गोव्याच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक जडणघडणीसाठी अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. भाषिक चळवळी व आंदोलने याच कालखंडात गोव्यात झाल्या. जनमत कौल, मराठी राजभाषा प्रस्थापन समिती, राजभाषा आंदोलन असा लोकचळवळींमुळे गोमंतक मराठी अकादमीची स्थापना झाली व मराठी भाषेच्या कार्यास गती मिळाली. साहित्यनिर्मितीस बळगे प्राप्त झाले. कथेचे दालनही समृद्ध होत गेले.

प्रा. नारायण महाले यांनी गोमंतकीय कथालेखकांच्या तीन पिढ्या मांडलेल्या आहेत. त्यात पहिल्या पिढीतील लेखकांमध्ये वि. स. सुखटणकर, प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. भ. बोरकर, पं. महादेवशास्त्री जोशी,

सां. घ. कंटक, जयवंतराव सरदेसाई, मनोहर हिरबा सरदेसाई, गणाधीश खांडेपारकर, का. पुं. घोडे, व्यंकटेश अनंत पै रायकर, बा. द. सातोस्कर इत्यादींचा विचार केलेला आहे. या लेखकांनी गोवा मुक्तिपूर्व काळात लेखन केले आहे तसेच मुक्तीनंतरच्या कालखंडातही त्यांचे लेखन प्रसिद्ध झालेले आहे. गोवा मुक्तीनंतरच्या काळात दुसऱ्या पिढीमध्ये नोकरीव्यवसायामुळे गोव्यात स्थायिक झालेल्या लेखकांनीही लेखन केलेले आहे. त्यात डॉ. प्रल्हाद वडेर, डॉ. नरेश कवडी, यशवंत कर्णिक, डॉ. अरुण हेबळेकर, प्रा. मुरलीधर कुलकर्णी, प्रा. सुरेश वाळिंबे हे लेखक महत्त्वाचे ठरतात. तिसऱ्या पिढीमध्ये जयराम कामत, ज्ञानेश्वर कोलवेकर, वासंती नाडकर्णी, डॉ. विठ्ठल ठाकूर, पु. शि. नार्वेकर इत्यादी लेखकांचा विचार करावा लागतो. तिसऱ्या पिढीतील हे लेखक १९९० नंतरच्या कालखंडाचे प्रतिनिधित्व करणारे महत्त्वाचे लेखक.

१९६१ नंतर मुक्तीनंतरच्या कालखंडात व्यंकटेश अनंत पै रायकर यांचे 'सप्तस्वर'(१९६४), 'सोन्याचा कळस'(१९९०), 'भावना आणि वासना'(१९९१) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. गोमंतकीय लोकजीवनातील भोगविलास वृत्तीचे, भावना आणि वासाना विकारांचे चित्रण त्यांच्या कथेतून दिसून येते. १९३२ दरम्यान कथालेखनास प्रारंभ करणाऱ्या जयवंतराव सरदेसाईंनी मुक्तीनंतरच्या कालखंडातही लेखन केलेले आहे. १९३२ सालात त्यांची कथा 'यशवंत' मासिकातून प्रसिद्ध झाली व त्यांचा 'अवशेष' हा कथासंग्रह १९८४ सालात प्रसिद्ध झाला. रंजनवादी व घटनाप्रधान स्वरूपाचे कथालेखन त्यांनी केले. सां. घ. कंटक यांचे १९३५ ते १९४५ या दरम्यान बऱ्याच कथा लिहिल्या. त्यांचे एकूण चार कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. १९६१ सालात 'जाईची फुले' हा त्यांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यांची कथा कौटुंबिक स्वरूपाची होती तसेच गोमंतकीय जीवनदर्शन घडवणारीही होती. का. पुं. घोडे यांचा 'सुखसंवाद'(१९३७) मध्ये व मुक्तीनंतरच्या काळात 'वन्ही तो चेतवा' हा संग्रह १९८० मध्ये प्रसिद्ध झाला. यात गोवा मुक्तिलढ्यात लढणाऱ्या तरुणाची कथा आली, प्रेमवेड्या कलावंतिणीची कथा आली. १९७८ सालात प्रसिद्ध झालेल्या बा. द. सातोस्कारांच्या 'अभुक्ता' या कथासंग्रहातून गोमंतकाच्या बदलत्या समाजजीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न झाला. सातोस्कारांनी घटना व रंजनप्रधान अशी कथा लिहिली. र. उ. राव यांनीही 'निराळे लोक'(१९६५) या कथासंग्रहातून गोमंतकीय समाजजीवनातील स्थित्यंतरांचा प्रत्यय आणून दिला. गणाधीश खांडेपारकर यांनी १९४६ ते १९५८ या काळात कथालेखन केले तसेच त्यांचा 'गाठोडे'(१९७४), 'रिकामे मधुघट'(१९७६), 'कायदा गाढव आहे'(१९९५) असे संग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथा प्रादेशिक स्वरूपाच्या नव्हत्या. त्यांच्या कथा मानवी जगण्यातील विसंगती टिपणाऱ्या होत्या. १९४५ ते १९९४ या काळात प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई यांनी लेखन केले. मुक्तीनंतर त्यांचे 'रक्तचंदनाची वाट'(१९७६),

‘पनिहारी’(१९७८), ‘रानफुले’(१९७८), ‘वैशाली’(१९७८), ‘भोला’(१९८२), ‘मेघनेच्या काठावर’(१९८५), ‘राधिका’(१९८७), ‘ऐतिहासिक कथा’ (१९९३), ‘कथा आणि सत्यकथा’ (१९९४) असे संग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांची कथा घटनाप्रधान, रंजनात्मक, आदर्शवादी व बोधवादी स्वरूपाची होती. निव्वळ प्रादेशिक वळण कथेला न देता मानवी भावभावना, सुखदुःखांचे चित्रण करण्याकडे त्यांचा कल होता. १९४५ च्या दरम्यान मराठी लघुकथेतील बदलांचे पडसाद गोमंतकीय कथेवरही उमटत होते. ‘सत्यकथा’, ‘अभिरुची’, ‘साहित्य’ या मासिकांनी व द्वैमासिकांनी नवकथा प्रसिद्ध होत होती. मनोविश्लेषण या तंत्राचा वापर करत मानवी अंतर्मनाचे चित्रण करण्याचा, सुप्त इच्छा आकांक्षांचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न या नवकथेतून होत होता. मुक्तीपूर्व काळात लक्ष्मणराव सरदेसाईंनी बऱ्याच आधी कथेला दिलेले असले तरी मुक्तीनंतरच्या कालखंडात गणाधीश खांडेपारकर, व्यंकटेश अनंत पै रायकर, प्रा. मनोहर हिरबा सरदेसाई प्रादेशिक वळणावर न जाता मानवी मनांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला. यात डॉ. प्रल्हाद वडेर, प्रा. मुरलीधर कुलकर्णी, नरेश कवडी, यशवंत कर्णिक ही नावेही महत्त्वाची ठरली. डॉ. प्रल्हाद वडेर यांचे ‘चढण’(१९६२), ‘बीज’(१९७७), ‘रक्तखुणा’(१९९४) असे तीन संग्रह प्रसिद्ध झाले. नवकथेच्या समांतर लेखन करणाऱ्या या कथाकाराने व्यक्तींच्या मनोवृत्तींचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न करत वास्तववादी स्वरूपाचा अनुभवपट मांडला. मोपासां, चेकॉव्ह अशा भिन्न प्रकृतीच्या लेखकांचा प्रभाव त्यांच्या लेखनावर होता. प्रा. मुरलीधर कुलकर्णी यांच्या कथेनेही नवकथेचे प्रभाव स्वीकारलेला दिसून येतो. त्यांच्या कथेने पात्रांच्या मनातील घालमेल चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला. ‘थोरला’(१९६७), ‘पेमेंट’(१९८२), ‘टाळीत कावळा’(१९८३) व ‘थैमान’(१९९९) असे काही संग्रह प्रकाशित झाले. ‘सत्यकथा’, ‘मनोहर’, ‘प्रपंच’ इत्यादी मासिकातून त्यांच्या कथा प्रसिद्ध झाल्या. नरेश कवडी यांचे ‘बिअरची सहा कॅन्स’(१९८५) व ‘चुळचुळ मुंगी-पळी पळी कंटाळा’ असे दोन संग्रह प्रसिद्ध झाले. नरेश कवडींनी कौटुंबिक जीवनातील नातेसंबंध व भावनिक संघर्ष चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला तसेच मानवी जीवनातील वास्तव चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला. वास्तवातील व्यंगांवर उपहास व उपरोधात्मक पद्धतीने विनोद निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या त्यांच्या काही कथा आहेत. फॅन्टसी या तंत्राचा वापरही त्यांनी केला. नवकथेला जवळ जाणारा ‘उरूस व इतर कथा’ हा यशवंत कर्णिक यांचा कथासंग्रह १९७२ सालात प्रसिद्ध झाला. स्त्री-पुरुष नातेसंबंधातील सहजीवनातील दुरावा, नातेसंबंधात स्वीकारलेली तडजोड, मानवी वासना विकृती इत्यादींचे चित्रण कर्णिकांच्या कथेतून दिसून येते. कर्णिकांच्या कथाही ‘वीणा’, ‘सत्यकथा’, ‘वाङ्मयशोभा’, ‘कथालक्ष्मी’ इत्यादी मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या. मानवी अंतर्मनातील वासना, विकार व विकृती

यांचा वेध घेणाऱ्या कथा डॉ. अरुण हेबळेकर यांनी लिहिल्या. त्यांचा 'रिंग ऑफ सॅटर्न' (१९८०) व 'पाय नसलेली माणसं' (१९८२) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. वास्तववादी व अतिवास्तववादी स्वरूपाची कथा त्यांनी लिहिली. गोमंतकीय कथेला विज्ञान कथेची दिशा दर्शविणारे हेबळेकर महत्त्वाचे कथाकार ठरतात. पु. शि. नार्वेकर व जयराम कामत हे दोन महत्त्वाचे कथाकार ठरत. या पु. शि. नार्वेकर यांचे 'विघ्नहर्ता'(१९८६), 'मृगजळ'(१९८९) असे संग्रह प्रसिद्ध झाले. घटनाप्रधान स्वरूपाची कथा त्यांनी लिहिली. गोमंतकीय समाजजीवनातील घटनांचे तपशील त्यांच्या कथेतून दिसून आले. पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांच्या मनोवृत्तीचे चित्रणही त्यांच्या कथांमधून झाले. जयराम कामत यांचे 'अंधारयात्री' (१९८९) व 'क्रांतिदूत' (१९८२) हे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. आधुनिक समाजव्यवस्थेतील प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. कथेतील पात्रांच्या मनोवस्थेचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. १९९० नंतरच्या कालखंडातही त्यांचे लेखन सातत्याने सुरू होते. गोवा मुक्तीनंतरची प्रामुख्याने मराठी मुख्य साठोत्तरी प्रवाहाशी समांतर जाणारी ही कथा आहे. नवकथेचा प्रभाव या मुक्तीनंतरच्या कथेने स्वीकारलेला दिसून येतो. रूढ प्रादेशिक साचा झिडकारण्याचा प्रयत्न या कथेच्या माध्यमातून झालेला आहे. मुक्तीनंतरच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय बदलांचे पडसाद या कथेमध्ये उमटलेले दिसून येतात. ही कथा मुक्तिपूर्व कालखंडातील कथेपेक्षा वेगळी ठरते. १९९० नंतरच्या कालखंडात गोमंतकीय जीवनात झपाट्याने झालेले बदल पुढच्या पिढीतील महत्त्वाचे कथाकारांकडून चित्रित झालेले दिसून येतात.

2.4 समारोप

गोमंतकीय मराठी कथा आज मध्यवर्ती मराठी कथेपासून बऱ्याच दुरवर असल्याचे चित्र दिसल्यासही तिची सुरुवात ही मध्यवर्ती मराठी कथेप्रमाणे 'करमणूक', 'मनोरंजन', 'रत्नाकर', 'यशवंत', 'काळ' यांसारख्या नियतकालिकांतूनच झाली. लक्ष्मणराव सरदेसाई हे जसे प्रादेशिक कथेचे आरंभबिंदू (सुखटणकरांसोबत) होते; तसेच ते गोमंतकीय मराठी कथेचेही अग्रदूत होते असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. या गोमंतकीय कथेला जसे महाराष्ट्रातील नियतकालिकांनी व्यासपीठ मिळवून दिले तसेच नियतकालिक रूपी व्यासपीठ गोव्यातही निर्माण होऊ लागले. मध्यवर्ती मराठी कथेतील बदल स्वीकारत पुढे जाताना भारताचे स्वातंत्र्य आणि पुढे जाऊन गोमंतकीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या जाळात येथील कथा भाजून बरीच पक्व झाली. प्रा. अडसूळ यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, "स्वातंत्र्योत्तर काळात खेडी आणि शहरे यांच्यातील मानसिक दुभंगलेपणाची दरी बुजण्याऐवजी

ती अधिक विस्तारतच गेली.” याचा प्रभाव गोमंतकीय कथेच्या विषयव्यूहात स्पष्टतेने उमटला. अगदी सुरूवातीच्या काळापासून आजतागायत लिहित असणाऱ्या जेष्ठ कथाकारांची परंपरा विषयवैविध्याच्या आणि समकालिन प्रेरणांच्या आधारे बिंबवत, नव्वदोत्तरी गोमंतकीय कथा अभ्यासक, समीक्षक आणि संशोधकांना आपली ठळक वैशिष्ट्ये नोंदविण्याचे आवाहन करित आहे.

संदर्भ

- ¹ देसाई, लिमये, *आधुनिक मराठी वाङ्मय दर्शन*. फडके बुकसेलर्स, कोल्हापूर. १९८१. पृ. क्र. ७४.
- ² कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३४८.
- ³ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३४५.
- ⁴ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३४९.
- ⁵ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३४९.
- ⁶ थली, प्रकाश. *लक्ष्मणराव सरदेसाई*. साहित्य अकादेमी, नई दिल्ली. २०२३. पृ. क्र. ९.
- ⁷ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३७२.
- ⁸ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ३७२.
- ⁹ कानोळकर, बाळकृष्ण. “कथा”, *गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला (आरंभ ते १९६१)*. संपा. प्रभूदेसाई, वि., बा., घवी, रविंद्र. गोमंतक मराठी अकादमी, पर्वरी, गोवा. २००३. पृ. क्र. ४००.